

Rozdział I. Wprowadzenie do problematyki

§ 1. Interdyscyplinarne ujęcie starości jako zjawiska badawczego

Przedmiotem niniejszej publikacji jest analiza instytucji zapewniających materialną egzystencję osób starszych, w związku z czym nie sposób nie rozpocząć od podstawowej analizy pojęcia starości. Pojęcie to nie stanowi przy tym przedmiotu badań wyłącznie z zakresu nauk prawnych, ponieważ starość jest zjawiskiem interdyscyplinarnym. Wobec tego już na wstępie niniejszych rozważań podkreślić należy, iż jednoznaczne zdefiniowanie terminu „starość” nie jest łatwe. Problem stanowi już samo nakreślenie jego granic w postaci wieku. Ponadto ze względu na interdyscyplinarność opisywanego zjawiska należałoby w ramach jego definicji uwzględnić wymogi całego szeregu dziedzin nauki, które zajmują się tym okresem życia człowieka. Próby zdefiniowania pojęcia starości podejmują przedstawiciele nauk medycznych, biologicznych, społecznych i psychologicznych, ale także filozofowie czy teolodzy.

Podjmując próbę zdefiniowania starości natrafić można na problemy natury formalno-metodologicznej, które odnoszą się do wyboru perspektywy, jaka pozwoliłaby w sposób efektywny i najbardziej obiektywny rozpatrywać starość¹. Można opisywać starość w ujęciu zewnętrznym, czyli z perspektywy osoby trzeciej, bądź też przyjąć perspektywę wewnętrzną przeżywającego ją podmiotu. Ponadto należy uwzględnić, że starość jest wieloetapowa, dynamiczna, a jej przebieg zależy od kształtujących ją czynników zewnętrznych i wewnętrznych², które wpływają na jej postrzeganie i ocenę. Poniżej przedstawione zostaną próby zdefiniowania tego pojęcia w ramach wybranych nauk fi-

¹ J. Babiński, Filozoficzne problemy w opisie starości, w: J. Szulist, W. Cichosz (red.), *Opieka nad osobą starszą. Studium moralno-społeczne*, Pelplin 2018, s. 14–15.

² *Ibidem*, s. 16.

lozoficznych, psychologicznych i medycznych, w przeważającej mierze w perspektywie zewnętrznej z uwzględnieniem wymienionych wyżej trudności.

Starość nigdy nie była zagadnieniem chętnie podejmowanym w nauce ani filozofii. Starożytni filozofowie poruszali problematykę starości raczej w kontekście uwarunkowań społecznych, rozważając radość i smutki tego okresu życia³. Nie znajdziemy opisu starości w Biblii, czy innych księgach stanowiących fundamenty religii i wyznań⁴. Wyjaśnienia przyczyn starości można dopatrzeć się w pismach starożytnych metafizyków, jednak są to uproszczone opisy, gdyż ich bazą są jedynie początkowe elementy nauk medycznych i przyrodniczych. *Arystoteles* stwierdził, że starość wiąże się z dostrzegalnie zmniejszającą się sprawnością, a w odniesieniu do życia duchowego – z zanikiem perspektywy i nadziei na przyszłość. Wskazywał, iż każdy organizm wyposażony jest we wrodzone ciepło, które stopniowo się wyczerpuje, a to prowadzi do śmierci człowieka⁵.

Z kolei w średniowieczu temat starości podejmował *św. Tomasz z Akwinu*, który sformułował definicję tego okresu życia w perspektywie chrześcijańskiej. W ocenie tego myśliciela starość osłabia czynności życiowe, a wynika to z wyczerpywania się wskazywanego przez *Arystotelesa* naturalnego ciepła, ponieważ warunkiem utrzymania się życia jest połączenie ciepła i wilgoci. Fizyczne braki czy słabość są zdaniem tego zakonnika skutkiem grzechu pierworodnego⁶.

Patrząc na starzenie się i starość w kontekście metafizycznej interpretacji bytu ludzkiego, która przeważa we współczesnej antropologii, starość należy wiązać ze strefą ludzkiej cielesności, w związku z czym analizuje się ją zwłaszcza w odniesieniu do materii pierwszej i możliwości naturalnej⁷. Starość jest nierozłącznym elementem ludzkiej cielesności, a szczególnym jej determinantem jest czas, zwłaszcza odnośnie prób określenia granicy, od której można uznać, że człowiek jest stary. Z pewnością można w ramach tej analizy wziąć pod uwagę określony zestaw cech, które widoczne są w ludzkiej cielesności (materia pierwsza), przy czym w przypadku konkretnej ludzkiej jednostki zjawiska te będą miały szczególny i zindywidualizowany sposób przejawiania się (moż-

³ H. Podbielski, Starość i starcy w poematach Homera, w: S. Kruk, E. Flis-Czerniak (red.), *Dojrzwowanie do pełni życia. Starość w literaturze polskiej i obcej*, Lublin 2006, s. 59–70.

⁴ J. Babiński, *Filozoficzne problemy*, s. 18.

⁵ H. Majkrzak, Starość człowieka jako problem filozoficzny w myśli klasycznej, *CzłwKult* 2002, T. 14, s. 199–201.

⁶ *Tomasz z Akwinu*, *Suma teologiczna*. T. 7, *Człowiek* – cz. 2, Londyn 1980, s. 114–124.

⁷ M. Gogacz, *Elementarz metafizyki*, Warszawa 1997, s. 33–35.

ność naturalna). Z powyższych względów w interpretacji starości uwzględnia się głównie uwarunkowania genetyczne, warunki rozwoju, a także wpływ środowiska i genów⁸.

Warto wspomnieć o interesującej propozycji postrzegania starości autorstwa *Jeana Jacquesa Rousseau*, który w swoim dziele „*Emil, czyli o wychowaniu*” opisuje trzyetapowy model rozwoju człowieka tj. niemowlęstwo, dzieciństwo i dojrzewanie⁹. W jego ujęciu starość zaczyna się ok. 60. roku życia. Z kolei koncepcja *Pitagorasa* zakładała czteroetapowy podział życia ludzkiego, co nawiązywało do czterech pór roku. Wyróżnił on następujące etapy: dzieciństwo – do 20. roku życia, co miało odpowiadać wiosnie, młodość to lato – między 20. a 40 rokiem życia, jesień to dojrzałość – od 40. roku życia do 60. roku życia, a starość to zima, która odpowiada za lata od 60. roku życia do 80. roku życia¹⁰.

Podsumowując powyższe rozważania należy zauważyć, że pomimo pewnej niechęci filozofów, temat starości obecny był w filozofii właściwie od momentu pojawienia się pierwszych cywilizacji. Myśliciele próbowali zdefiniować proces starzenia się adekwatnie do myśli i nurtów okresu historycznego, w jakim żyli. Jednak mimo to do dziś nie ma jednoznacznej odpowiedzi na pytanie czym jest starość, ani też uniwersalnego sposobu pojmowania starości. Starość jawi się zatem jako zagadnienie domagające się od filozofów dalszych szczegółowych analiz¹¹.

Można zauważyć, że w okresie starości w życiu człowieka zachodzi wiele zmian. Odczuwalne są one zwłaszcza w tzw. późnej starości, kiedy to zwiększa się gwałtownie liczba ograniczeń, głównie w przestrzeni fizycznej, ale i umysłowej. Dla osób w podeszłym wieku wyzwaniem jest niekiedy wejście na piętro czy nawet pokonanie kilku stopni schodów. Z okresem starości w życiu człowieka wiąże się dużo stereotypów, a jednocześnie wiele elementów tego okresu życia pozostaje niedostatecznie poznanych. Jest to skutkiem tego, iż temat starości jako etapu życia ludzkiego stał się dla naukowców interesujący stosunkowo od niedawna¹². Ponadto osoby starsze doświadczają ograniczeń

⁸ T. *Stępień*, Wprowadzenie do antropologii filozoficznej św. Tomasza z Akwinu, Warszawa 2013, s. 130–131.

⁹ R. *Spaemann*, Rousseau – człowiek czy obywatel. Dylemat nowożytności, Warszawa 2011, s. 132–134.

¹⁰ H. *Majkrzak*, Starość człowieka s. 204.

¹¹ J. *Babiński*, Filozoficzne problemy, s. 19.

¹² P. *Błędowski*, Starzenie się jako problem społeczny. Perspektywy demograficznego starzenia się ludności Polski do roku 2035, w: M. *Mossakowska*, A. *Więcek*, P. *Błędowski*, Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludzi w Polsce, Poznań 2012, s. 11.

w strukturach społecznych – umierają ich bliskie osoby, zmniejsza się liczba znajomych, sąsiadów i innych grup społecznych, w których taka osoba dotychczas była aktywna¹³.

Wskazać należy, iż u osób starszych większość procesów poznawczych ulega spowolnieniu, pogarsza się pamięć oraz umiejętność przyswajania informacji, upośledzeniu podlega zwłaszcza pamięć kontekstualna, związana z zapamiętywaniem¹⁴. W geriatrici podaje się, że zadania, jakie spełniają funkcje poznawcze u osób starszych są całkiem inne, niż u osób młodszych. U osób starszych funkcje poznawcze służą głównie utrzymaniu dotychczasowego stylu życia i znalezieniu sposobów kompensacji w przypadku jakiegokolwiek deficytu¹⁵.

W tym miejscu należy także wskazać na emocjonalny aspekt starości, związany z tym, że osoby w podeszłym wieku bez wątplenia doświadczają wielu przykrych sytuacji. Już samo uświadomienie sobie przez te osoby swojego wieku i różnego rodzaju ograniczeń, jakie się z tym wiążą, może być źródłem negatywnych emocji. Starzejące się ciało, osamotnienie czy widmo zbliżającej się śmierci mogą spowodować u osób starszych nawet stany depresyjne. W badaniu PolSenior stwierdzono, że częstość występowania depresji wzrasta z wiekiem (co piąta osoba w grupie 55–59 lat, co czwarta w grupie 65–79 lat, co trzecia w grupie 80 i więcej lat), a we wszystkich grupach wiekowych depresja występuje częściej u kobiet niż u mężczyzn¹⁶.

Zgodnie z teorią selektywności społeczno-emocjonalnej zdolność do regulacji jakości emocji zwiększa się z wiekiem. Regulacja emocji oznacza tu umiejętność podtrzymywania pozytywnego nastroju oraz minimalizowania bądź zmniejszania nastroju negatywnego¹⁷. Ta teoria zakłada, iż ludzie zdają sobie sprawę z tego, ile życia im pozostaje i wraz z upływem czasu przykładają większą uwagę do znaczących emocjonalnie aspektów codziennego życia¹⁸. Osoby młode, które żyją z przekonaniem, że przed nimi jeszcze wiele lat życia, skupiają się przede wszystkim na poszukiwaniu informacji, z kolei ludzie starsi bardziej zwracają uwagę na zdobywanie pozytywnych emocjonalnie doświad-

¹³ A.I. Brzezińska, Charakterystyka procesu starzenia się. Aspekt psychologiczny, w: K. Wiczorowska-Tobis, D. Talarska, Geriatria i pielęgniarstwo geriatryczne, Warszawa 2017, s. 32.

¹⁴ *Ibidem*, s. 34.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ K. Broczek i in. (red.), Występowanie objawów depresyjnych u osób starszych, w: M. Mosakowska, A. Więcek, P. Błędowski, Aspekty medyczne, s. 133.

¹⁷ A.I. Brzezińska, Charakterystyka procesu, s. 32.

¹⁸ *Ibidem*.

czeń¹⁹. W późnych latach życia doniosłości nabiera całościowa ocena własnych doświadczeń życiowych. Osoby, które doświadczyły więcej pozytywnych emocji, deklarują zazwyczaj wyższą tolerancję na proces starzenia się²⁰.

Praktycy i teoretycy m.in. psychologii rozwojowej czy psychologii osobowości korzystają z dorobku naukowego jednego z najbardziej znanych autorów teorii cykli życia ludzkiego – Daniela J. Levinsona, który dokonał analizy podstawowych definicji i pojęć związanych ze starością. Według Levinsona życie jednostki można postrzegać jako cykl, czyli odcinek, który posiada początek, środek i zakończenie²¹. Naukowiec ten przyjął, iż istnieje ukryty ład leżący pod czasową zmiennością zdarzeń pojawiających się i istniejący w okresie jednostkowego życia, a potwierdzenia tego doszukiwał się w przekazach pochodzących z dawnych epok, m.in. w pismach *Konfucjusza* i *Solona*²². Na podstawie tych dokumentów Levinson wyróżnił trzy fazy życia ludzkiego: okres formowania się osobowości i charakteru, a także niedojrzałości, który przypada na 15.–20. rok życia, okres wczesnej dorosłości, który trwa od 15.–20. roku życia do ok. 40. roku życia (jest to czas kiedy ludzie zawierają małżeństwa, tworzą rodziny i podejmują aktywnie pracę zarobkową, a natężenie sił młodości osiąga maksymalne wartości)²³. Levinson wyróżnił także kolejne fazy: okres środkowy dorosłości, trwający od 40. do 60. roku życia, w którym maksymalnie rozwijają się intelektualne i moralne zasoby człowieka, a także okres późnej dorosłości, który zaczyna się ok. 60. roku życia. Dla tego okresu charakterystyczne jest zmniejszanie się sił witalnych i zasobów jednostki.

Levinson w swoich publikacjach wyodrębnił również cztery podstawowe ery w życiu człowieka, które należy rozumieć jako wielkie struktury biopsychospołeczne w okresie życia jednostki²⁴. Wśród nich można wyróżnić: erę dzieciństwa i dorastania, która trwa od momentu poczęcia do ok. 22. roku życia i uznaje się ją za erę przed osiągnięciem dojrzałości; dalej erę wczesnej dorosłości, przypadającą na lata życia człowieka od 17. do 45. roku życia; a także erę wieku średniego – środkowego okresu dorosłości, przypadającą na lata od

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Ł. Miś, Ery i fazy rozwoju w życiu człowieka dorosłego w ujęciu Daniela J. Levinsona, w: P. Socha (red.), *Duchowy rozwój człowieka: fazy życia, osobowość, wiara, religijność, stadialne koncepcje rozwoju w ciągu życia*, Kraków 2000, s. 47.

²² *Ibidem*.

²³ D. Levinson, *Toward a Conception of the Adult Life Course*, w: N.J. Smelser, E.H. Erikson (red.), *Themes of Work and Love in Adulthood*, Cambridge 1980, s. 265–290.

²⁴ *Ibidem*, s. 267.

40. do 65. roku życia, którą można nazywać erą pełnej dojrzałości. Jako ostatnią *Levinson* wskazuje erę późnej dorosłości, zaczynającą się w 60. roku życia człowieka i trwającą do końca jego życia.

Pierwsza z powyższych koncepcji *Levinsona* jest o tyle znacząca, że próbuje poznawczo zagospodarować obszar życia ludzkiego, który rozciąga się od 20. do 60. roku życia. Zaznaczenia wymaga fakt, iż *Levinson* jest uznawany za pioniera w dziedzinie psychologii „wieków średnich jednostki, który dostarczył nauce model porządkujący dotychczas zaniedbaną psychologię wieku dorosłego i starości”²⁵.

W psychologii zaczęły pojawiać się głosy, iż okres starości, dotychczas postrzegany jedynie w kontekście deficytów, spadku sprawności i powolnej degradacji, także społeczno-zawodowej, zaczyna być traktowany na równi z innymi okresami rozwojowymi²⁶. Na zmianę sposobu postrzegania starości ma wpływ zjawisko demograficznego starzenia się ludności, co oznacza proces zwiększania się odsetka osób starszych w społeczeństwie²⁷. Przyczynami takiego stanu rzeczy są: osiągnięcia medycyny, odpowiednie funkcjonowanie administracji ekonomicznej i medycznej, dobra organizacja życia zbiorowego²⁸. Zagadnienie demograficznego starzenia się ludności pojawia się także w Polsce²⁹, gdzie liczba osób powyżej sześćdziesiątego roku życia stopniowo wzrasta, co wymusza na ustawodawcy wprowadzenie odpowiedniej polityki socjalnej, a także tworzenie struktur organizacji i instytucji, które powinny stać na straży interesów osób starszych.

Proces starzenia się społeczeństwa pociąga za sobą konsekwencje zarówno o charakterze społecznym, jak i ekonomicznym. Rosnąca liczba osób starszych w społeczeństwie często bywa mylnie oceniana jako pewnego rodzaju zagrożenie dla funkcjonowania społeczeństwa³⁰. Jak wskazuje *P. Błędowski*, należy jednak zwrócić uwagę także na pozytywne aspekty tego zjawiska, tj. powstawanie nowych rynków zbytu artykułów i usług, a co za tym idzie również powstawanie nowych miejsc pracy³¹.

²⁵ Ł. Miś, *Ery i fazy rozwoju*, s. 47.

²⁶ A.I. Brzezińska, J.A. Wilowska, *Starość w kontekście psychologii pozytywnej*, w: K. Wierczińska, D. Talarska (red.), *Pomyślna starość*, Poznań 2010, s. 45–55.

²⁷ *Ibidem*, s. 41.

²⁸ K. Drabik, *Etyczne aspekty bezpieczeństwa w starości*, Warszawa 2011, s. 9.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ A.I. Brzezińska, J.A. Wilowska, *Starość w kontekście*, s. 41.

³¹ P. Błędowski, *Starzenie się*, s. 15.

Zauważyć należy, iż ani w naukach przyrodniczych, ani w społecznych nie można wyróżnić jednej teorii, która wyczerpująco wyjaśniałaby i odnosiłaby się do istoty starzenia się. Oczywiście na gruncie nauk biologicznych pojawiają się liczne teorie mające na celu wyjaśnienie mechanizmów starzenia się, m.in. teoria energetyczna, teoria biomorfologiczna czy teoria kumulacji stresów.

Na gruncie nauk społecznych proponuje się wiele teorii przebiegu starzenia się. Wśród nich można wyróżnić trzy, które są obecnie najbardziej popularne³².

Jako pierwszą teorię społeczną starości i starzenia się można wyróżnić teorię wycofywania się (*disengagement theory*), która została zaproponowana w 1961 r. przez E. Cumminga i W.E. Henry'ego. Zakłada ona uniwersalny i nieunikniony proces zanikania pełnionych funkcji i ról społecznych charakterystycznych dla wieku średniego wraz z postępowaniem wieku. Procesowi starzenia się towarzyszy swoistego rodzaju „deficyt intelektualny”, który powoduje wręcz naturalny zanik osób starszych z życia i postępujący dystans między jednostką a społeczeństwem³³. Teoria wycofywania się zakłada, że odchodzenie osób starszych z pewnych obszarów życia, w których dotychczas czynnie uczestniczyły to naturalna dla starości kolej rzeczy. Wraz z wiekiem, a zarazem pogarszaniem się sytuacji zdrowotnej osoby starsze zaczynają wykazywać niechęć do podejmowania nowych wyzwań, co z kolei skutkuje izolowaniem się od społeczeństwa³⁴. Zgodnie z tą teorią, takie wycofywanie się osób starszych z życia jest w istocie korzystne, gdyż występuje zwiększenie płynności podejmowania ich pozycji przez młode i zdrowe osoby.

Kolejną teorią społeczną gerontologii, jaką należy przywołać w niniejszym rozdziale jest teoria aktywności (*activity theory*), której twórcami i propagatorami są R. Cavan, R. Havighurst oraz G. Albrecht. Jej podstawą jest założenie, że warunkiem udanej starości jest długotrwała realizacja wszelkich form aktywności, zarówno charakterystycznych dla wieku średniego, jak i tych podejmowanych już w wieku starszym³⁵. Wskazuje się, iż tylko utrzymanie wysokiego poziomu aktywności i kontynuacja aktywizowania się w życie społeczne jest wyznacznikiem dobrej i udanej starości. Twórcy powyższej teorii wysunuli hipotezę, że starość to zjawisko społeczne, które ściśle połączone jest z gro-

³² H. Worach-Kardas, *Starość w cyklu życia. Społeczne i zdrowotne oblicze późnej dorosłości*, Katowice 2015, s. 18 i n.

³³ M. Susułowska, *Psychologia starzenia się i starości*, Warszawa 1989, s. 146 i n.

³⁴ H. Worach-Kardas, *Starość w cyklu życia*, s. 20.

³⁵ *Ibidem*.

madzeniem napięć związanych z koncepcją obrazu samego siebie³⁶. Nadto ludzie aktywni są bardziej zadowoleni ze swojego życia, gdyż nie poddają się zamartwianiu i marazmowi. Starość w tej teorii nie jest traktowana jako coś natychmiastowego i nieuchronnego. W koncepcji tej podkreśla się również, że osoby starsze muszą zaangażować się w nowe role, co będzie stanowiło rekompensatę za wycofanie się z innych obszarów działalności³⁷. Aby utrzymać pozytywny obraz samego siebie osoby starsze muszą zastąpić dotychczasowe role – nowymi³⁸. Mając to na uwadze należy wskazać, iż teoria aktywności nie uwzględnia naturalnego ubytku sił witalnych i pogorszenia się zdrowia, ani potrzeby chociaż częściowego izolowania się od otoczenia i społeczeństwa, na którą składa się aktywność samotnicza³⁹. Z uwagi na to należy uznać, że teoria ta nie bierze pod uwagę wielowymiarowości i skomplikowania okresu życia, jakim jest starość.

Nieco nowszą od zaprezentowanych powyżej teorii społecznych starzenia się jest teoria kontynuacji (*continuity theory*). Zakłada ona, iż kolejne fazy życia ludzkiego stanowią kontynuację poprzednich faz, i to zarówno w wymiarze biologicznym, jak i psychologicznym oraz społecznym⁴⁰. Opisane powyżej teorie są przeciwstawne, natomiast teoria kontynuacji zawiera elementy obu i łączy je w całość. Według niej człowiek po przekroczeniu umownej granicy starości nie staje się kimś zupełnie innym, lecz nadal pozostaje sobą.

Przechodząc kolejne fazy życia człowiek kształtuje swoje postawy, charakter, morale, normy, które składają się na jego osobowość⁴¹. W teorii kontynuacji przyjmuje się, że rola zawodowa człowieka nie jest główną rolą w jego życiu, więc przejście na emeryturę jest tu uznawane za szansę na korzystanie z czasu wolnego i na samorozwój⁴². Podaje się, iż to warunki obiektywne czy historyczne mają określony wpływ zarówno na szanse, jak i na ograniczenia jednostki⁴³. Oczywiście dalsza aktywność człowieka w pewnym wieku będzie

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ J. Halicki, Społeczne teorie starzenia się, w: M. Halicka, J. Halicki (red.), Zostawić ślad na ziemi, Białystok 2006, s. 276.

³⁹ H. Worach-Kardas, Starość w cyklu życia, s. 21.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ E. Palmore, The facts on aging quiz: A review of findings. Gerontologist, Cambridge 1980, s. 669.

⁴² H. Worach-Kardas, Starość w cyklu życia, s. 22.

⁴³ *Ibidem*.

mieć miejsce w tych dziedzinach, w których posiada już doświadczenie, a co za tym idzie – obawa przed porażką może być mniejsza⁴⁴.

Mając powyższe na uwadze należy stwierdzić, iż zawarta w nazwie teorii „kontynuacja” wewnętrzna odnosić się będzie nie tylko do doświadczenia życiowego, ale również do trwałości charakteru i zachowań, które powstały na bazie tego doświadczenia. Natomiast kontynuację zewnętrzną należy łączyć z życiem w znanym sobie środowisku i wzajemnym oddziaływaniem na siebie osób starszych i ich zewnętrznego otoczenia⁴⁵.

Dużą zaletą teorii kontynuacji jest to, iż wyszczególnia ona każdą z faz starości i uwzględnia zróżnicowanie populacji, co z kolei pozwala na wyjaśnienie wielu aspektów starzenia się w sposób bardziej dogłębny. Jako że specyfika grup społecznych, jak również poszczególne normy i wartości mogą uniemożliwiać zastosowanie tylko jednej z powyżej opisanych koncepcji, teorie te należy traktować raczej jako uzupełniające się, aniżeli konkurencyjne⁴⁶.

W nauce można wyróżnić także koncepcje starzenia się i starości oparte na stadiach rozwojowych. Wśród nich wskazuje się koncepcję biegu życia (*life cycle approach*) autorstwa *B.L. Neugarten* oraz *G.O. Hagestad*, które analizowały wiek i cykl życia bazując na zmianach zachodzących w egzystencji jednostek pod wpływem ważnych wydarzeń życiowych, takich jak zawarcie małżeństwa, urodzenie dziecka, czy przejście na emeryturę⁴⁷. W teoriach tego typu podaje się, iż starzenie to długotrwały proces, który zaczyna się w dniu narodzin i kończy na śmierci. Proces ten ma charakter i wymiar nie tylko biologiczny, ale również społeczny i psychologiczny, a nawet uwarunkowany historycznie.

Omawiając z kolei ujęcie zjawiska starości w medycynie należy rozpocząć od gerontologii, czyli nauki, która koncentruje się na starzeniu się ludzi. Czerpie ona przy tym z różnych dyscyplin naukowych, ma więc charakter interdyscyplinarny. Powyższe wynika z tego, iż starzenie się jest procesem wielowymiarowym, gdyż łączy w sobie procesy biologiczne, medyczne, psychologiczne oraz społeczne. Nauka ta ukazuje także możliwe rozwiązania dotyczące aktywności starszych ludzi.

W medycynie proces starzenia definiuje się jako stopniowy spadek homeostazy organizmu prowadzący do wzrostu zachorowalności i śmiertelności, nie można jednak konkretnie określić, kiedy proces ten się zaczyna⁴⁸. Podaje się,

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 23.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ P. Błędowski, Starzenie się, s. 11–21.

iż intuicyjnie istnieje możliwość określenia, że u człowieka następuje to po okresie rozrodczym. Okres ten można jednak ściśle zdefiniować jedynie u kobiet. Andropauzy nie można całkowicie zrównać z menopauzą, ponieważ mężczyźni nawet w wieku starszym często są nadal płodni⁴⁹. J. Witkowski wskazuje, iż proces starzenia można zdefiniować jako postępujące zmniejszanie się rezerw czynnościowych ustroju, utrudniające adaptację do zmian środowiskowych i prowadzące do pogarszania się sprawności organizmu⁵⁰. Ten sam autor podaje, że niezwykle istotnym zagadnieniem używanym w gerontologii jest „czas życia”. Wyróżnia się: średni czas życia, czyli wiek, do którego dożywa 50% osobników w badanej populacji, a także maksymalny czas życia – wiek, którego dożywają najdłużej żyjące osobniki w danej populacji⁵¹.

W medycynie wyróżnia się również tzw. *teorię Kirkwooda* (angielskiego gerontologa), która zakłada, że długość życia podlega ewolucji, a starzenie się wynika z „wyczerpywania się” z czasem zasobów, które natura przyznała ludziom na rozmnażanie i utrzymanie ciała przy życiu, przy czym mechanizmy zapewniające przetrwanie i reprodukcję są energetycznie konkurencyjne⁵². W literaturze podaje się, iż teoria ta oparta jest na próbie odpowiedzi na pytanie, jak organizm może wykorzystywać zasoby energetyczne do utrzymania komórek somatycznych w celu zapewnienia im najlepszego przystosowania w znaczeniu darwinowskim⁵³. Organizmy, które są najlepiej przystosowane to takie, które żyją dostatecznie długo, by osiągnąć sukces reprodukcyjny. Tak więc zgodnie z *teorią Kirkwooda* utrzymanie organizmu w dobrym stanie ma sens tak długo, jak długo ma on szansę na przeżycie w warunkach naturalnych⁵⁴. Na tej podstawie można stwierdzić, iż długość życia zależna jest od wielu genów odpowiadających za metabolizm oraz nieustające naprawy struktury i funkcji organizmu. Starość to w pewnym sensie okres życia, który organizm uznaje za „nieoptymalny” i dlatego też u ludzi w wieku starszym występują utraty funkcji organizmu⁵⁵.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 13.

⁵⁰ A.I. Brzezińska, Starość w kontekście, s. 23.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² P. Chmielewski, K. Boryslawski, Proksymalne przyczyny starzenia się człowieka: przypadkowe uszkodzenia molekularne czy hiperfunkcja programów rozwojowych, *Kosmos. Problemy Nauk Biologicznych*, Polskie Towarzystwo Przyrodników im. Kopernika, T. 65, 2016, Nr 3, s. 340.

⁵³ *Ibidem*, s. 343.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*.

W późnych latach życia w organizmie człowieka dochodzi do wielu zmian dotyczących funkcjonowania zarówno w aspekcie fizycznym, psychicznym, jak i społecznym. Okres dorosłości można podzielić na kilka etapów. Pierwszy z nich – wczesna dorosłość – ma miejsce, gdy człowiek jest w wieku od 20 do 30–35 lat: rozpoczyna pracę, zakłada rodzinę, kształtuje styl bycia i życia, a także tworzy siatkę kontaktów społecznych. W nauce wyróżnia się także okres środkowej dorosłości tj. od 30–35 do 60–65 lat, jest to okres, w którym człowiek posiada już określoną pozycję zawodową i społeczną⁵⁶.

Natomiast okres późnej dorosłości rozpoczyna się co do zasady od momentu przejścia na emeryturę, co wiąże się ze zmianą dotychczasowego stylu życia. Pamiętać jednak należy, iż po osiągnięciu wieku emerytalnego człowiek przeżywa średnio jeszcze ok. 20–30 lat. Dlatego też gerontologia dzieli okres późnej dorosłości na kolejne trzy okresy. Pierwszym jest okres, w którym osoba ma od 60–65 do 75 lat – wtedy funkcjonowanie poznawcze pozostaje jeszcze na podobnym poziomie, jak w okresie średniej dorosłości. Zauważalne zmiany zachodzą dopiero w wieku ok. 75–85 lat – osoby w tym wieku określa się jak osoby średnio starsze, a osoby powyżej tego wieku granicznego nazywa się osobami najstarszymi. Odnajdowanie się takich osób w społeczeństwie będzie zależało od wyrozumiałości i stosunku do nich osób bliskich, które mogą pomóc przystosować swoich starszych krewnych do ograniczeń, jakie pojawiają się w związku z postępującym wiekiem.

Pojęcie starości czy też osoby starszej nie jest jednoznaczne, a różne dziedziny nauki definiują je przez pryzmat interesujących z ich perspektywy aspektów. Starość jest etapem ludzkiego życia, a zatem pewnym jej wyznacznikiem jest wiek, od którego daną osobę bądź grupę osób można zaliczyć do starszej części społeczeństwa. Jednakże za kryterium rozróżniające można przyjąć również pewien etap życia, na przykład rozpoczęcie pobierania świadczeń emerytalnych. Światowa Organizacja Zdrowia (World Health Organization) za osobę starszą uważa osobę, która ukończyła 60. rok życia⁵⁷. Także ONZ podziela stanowisko, iż do grona osób starszych należy zaliczać osoby powyżej 60. roku życia⁵⁸. Tymczasem Europejski Komitet Spraw Społecznych przyjmuje, że „osoba

⁵⁶ A.I. Brzezińska, *Starość w kontekście*, s. 32.

⁵⁷ Older persons in emergencies – an active ageing perspective, World Health Organization 2008 <https://www.who.int/ageing/publications/emergencies/en/> (dostęp: 21.12.2020 r.).

⁵⁸ Raport Sekretarza Generalnego ONZ przedstawiony Zgromadzeniu Ogólnemu 22.7.2011 r. na jego 66. sesji – Social development: follow-up to the International Year of Older Persons: Second World Assembly on Ageing, A/66/150, pkt 3–4, s. 3, https://www.ohchr.org/Documents/Issues/SForum/SForum2014/A.66.173_en.pdf (dostęp: 22.3.2023 r.).

w podeszłym wieku” to taka, która osiągnęła wyznaczony przepisami wiek emerytalny⁵⁹.

W polskim ustawodawstwie definicja osoby starszej znajduje się w ustawie o osobach starszych⁶⁰. Zgodnie z art. 4 pkt. 1 tej ustawy osoba starsza to osoba, która ukończyła 60. rok życia. Główny Urząd Statystyczny również z reguły przyjmuje, że osoby starsze to takie, które ukończyły 60 lat⁶¹, choć niekiedy wskazuje na ukończenie 65 lat⁶², bądź też różnicuje kryterium wieku według płci – 60 lat dla kobiet i 65 lat dla mężczyzn. Na potrzeby tej pracy przyjmujemy tę pierwszą definicję, uznając za osoby starsze te osoby, które ukończyły 60. rok życia. Wybrana definicja umożliwi lepsze zobrazowanie zjawiska na gruncie zgromadzonych danych statystycznych. Mając również na uwadze fakt, że wyznaczony przepisami wiek emerytalny zmienia się i jest różny dla mężczyzn i kobiet, to kryterium, zgodnie z którym za osobę starszą należałoby uważać osobę w wieku emerytalnym, byłoby mało stabilne i utrudniałoby przełożenie danych demograficznych i badawczych na aktualny stan oraz ustalenie ich wpływu na zjawiska demograficzne, społeczne i prawne.

§ 2. Współczesne zjawiska demograficzne i społeczne

Starzenie się społeczeństw, w szczególności krajów cywilizacji zachodniej, jest zjawiskiem szeroko dyskutowanym i następującym w większości tych krajów od momentu eksplozji demograficznej, która miała miejsce w połowie XX w. Polega ono na systematycznym wzroście liczby osób starszych w całej populacji. Badania i prognozy demograficzne przewidują, iż do 2030 r. liczba osób starszych w społeczeństwach państw zachodnioeuropejskich podwoi się. Dzieje się tak nie tylko z uwagi na coraz lepsze warunki życia, które pozwalają je znacznie wydłużać, lecz również ze względu na niski przyrost naturalny. Starzenie się społeczeństw stanowi we współczesnych państwach jedno z najważniejszych wyzwań gospodarczych, społecznych, a także prawnych. Powo-

⁵⁹ A.M. Świątkowski, *Karta Praw Społecznych Rady Europy*, Kraków 2006, s. 453.

⁶⁰ Ustawa z 11.9.2015 r. o osobach starszych (Dz.U. z 2015 r. poz. 1705 ze zm.), *Legalis*.

⁶¹ E. Kamińska-Gawryluk (red.), *Sytuacja osób starszych w Polsce w 2020 r.*, GUS, Warszawa 2021, s. 10.

⁶² A. Bieñkuńska (red.), *Jakość życia osób starszych w Polsce*, GUS, Warszawa 2020, s. 17.

duje nie tylko spadek liczby osób w wieku produkcyjnym, lecz również wzrost liczby tych, którym należy zapewnić źródła utrzymania.

Proces starzenia się społeczeństw następuje również w Polsce, gdzie populacja ludzi starszych systematycznie rośnie⁶³. Pojęcie starzenia się ludności jest definiowane przez GUS jako zwiększanie się odsetka osób starszych przy jednoczesnym zmniejszaniu się odsetka dzieci⁶⁴. Zgodnie z Rocznikiem Demograficznym 2021 GUS, w 2020 r. osoby w wieku 65 lat i więcej stanowiły 18,6% społeczeństwa, a procent liczby osób do 14. roku życia wynosił 15,4⁶⁵.

Na podstawie danych zgromadzonych przez GUS wskazuje się, że od 1960 r. do 2019 r. trwanie życia mężczyzn wydłużyło się o blisko 9 lat, a kobiet o 11 lat⁶⁶. Jako przyczynę takiego stanu rzeczy przez wiele lat podawano głównie spadek umieralności niemowląt, obecnie natomiast coraz większego znaczenia nabiera spadek natężenia zgonów wśród osób starszych. Z przewidywań GUS wynika, że do końca 2050 r. spodziewany jest przyrost odsetka osób starszych (65+) o 19 punktów procentowych w miastach, nieco mniej – na wsi (o 16,8%), zatem udział osób starszych przekroczy 30% na obszarach wiejskich i zbliży się do 35% na terenach miejskich⁶⁷. W skali kraju liczebność tej grupy zwiększy się o 5,4 mln osób⁶⁸.

Analizując powyższe przewidywania stwierdzić należy, iż problem starzenia się społeczeństwa będzie się w Polsce pogłębiać. Jak wskazuje A. Abramowska-Kmon: „starzenie się ludności jest procesem globalnym i nieodwracalnym, silnie zróżnicowanym regionalnie. Generalnie można przyjąć, że im wyższy jest stopień rozwoju społeczno-ekonomicznego kraju, tym wyższe zaawansowanie starzenia się ludności (...) Oznacza to, że dożywanie starości nie jest już «zarezerwowane» dla niewielu osób, ale dotyczy ono rosnącej części populacji, co przekłada się również na coraz większą heterogeniczność zbiorowości osób starszych”⁶⁹.

Wzrost liczby osób starszych spowodowany jest wieloma czynnikami, wśród których najczęściej wymienia się wydłużanie ludzkiego życia oraz obniżanie się liczby urodzeń poniżej poziomu zapewniającego zastępowalność

⁶³ E. Kamińska-Gawryluk (red.), Sytuacja osób starszych, s. 10.

⁶⁴ D. Szaltys (red.), Prognozy ludności 2014–2050, GUS, Warszawa 2014, s. 126.

⁶⁵ D. Rozkrut (red.), Rocznik Demograficzny 2021, GUS, Warszawa 2021, s. 48.

⁶⁶ J. Stańczak (red.), Sytuacja demograficzna Polski do 2022 r., Warszawa 2023, s. 18.

⁶⁷ D. Szaltys, (red.), Prognozy ludności, s. 132.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 133.

⁶⁹ A. Abramowska-Kmon, O nowych miarach zaawansowania procesu starzenia się ludności, SD 2011 Nr 1, s. 159.

pokoleń. Niski przyrost naturalny, często nawet ujemny, również jest zjawiskiem demograficznym podlegającym wieloletnim badaniom socjologicznym. Pomimo podejmowania licznych prób zapobiegania temu zjawisku, problem pogłębia się. W Polsce przyrost naturalny jest ujemny od 2013 r., a w 2022 r. jego poziom był rekordowo niski⁷⁰. Na skutek tego spada tak zwana zastępowalność pokoleń, co oznacza, iż na osobę w wieku produkcyjnym – mówiąc w uproszczeniu: osobę zdolną do pracy – przypada coraz więcej osób do pracy już albo jeszcze niezdolnych.

Wszystkie powyższe czynniki wskazują, iż proces demograficznego starzenia się społeczeństwa będzie postępować w kolejnych dziesięcioleciach. W konsekwencji proces ten prowadzi do zmian w różnych dziedzinach społecznych, szczególnie w zakresie ochrony zdrowia i polityki socjalnej – zwłaszcza na płaszczyźnie świadczeń emerytalnych i pomocy społecznej, a także na płaszczyźnie ekonomicznej, w zakresie zapewnienia egzystencji finansowej osobom starszym. Również w dziedzinie prawa procentowe zwiększenie populacji osób starszych spowoduje wzrost zapotrzebowania na regulacje prawne uwzględniające specyficzną sytuację i interesy tej grupy, a zatem wyznaczy nowe kierunki rozwoju legislacji. Instytucje prawne muszą być skierowane do osób starszych, odpowiadać ich potrzebom oraz zapewniać możliwość zrealizowania ich specyficznych ze względu na wiek potrzeb, przy jednoczesnym uwzględnieniu społeczno-ekonomicznych zależności i majątkowej struktury tej grupy osób.

Sytuacja starzejącego się społeczeństwa jest niejednoznaczna. Z jednej strony dostęp do dóbr konsumpcyjnych zdaje się być nieograniczony, opieka zdrowotna oraz oferta kulturalna, sportowa i socjalna rozwijają się, a świadomość zdrowego stylu życia rośnie. Wydłużanie się trwania ludzkiego życia, postęp cywilizacyjny i poprawa jakości życia szczególnie w krajach rozwiniętych gospodarczo jest faktem powszechnie znanym⁷¹. Z drugiej jednak strony koszt zapewnienia sobie wysokiego poziomu życia wypracowanego przez rozwinięte społeczeństwa zachodniej cywilizacji jest znaczny, a możliwość wykonywania pracy zarobkowej w pewnym momencie życia człowieka ustaje.

Zjawisko starzenia się społeczeństw, choć niewątpliwie pozytywne dla jednostki w aspekcie indywidualnym, nastrocza wielu problemów natury społecznej, prawnej i finansowej. Przede wszystkim powstają trudne do rozwiązania

⁷⁰ J. Stańczak (red.), *Sytuacja demograficzna*, s. 9.

⁷¹ A. Dragan, *Starzenie się społeczeństwa i jego skutki*, Warszawa 2011, s. 3.

kwestie związane z zabezpieczeniem wieloletniej egzystencji osób starszych⁷². W ramach państwowych systemów emerytalnych na kwestie te nakłada się zjawisko niskiego przyrostu naturalnego, co powoduje, iż coraz mniej osób pracujących przypada na osoby pobierające świadczenia emerytalne. Z punktu widzenia niniejszej monografii istotna jest liczba osób w wieku poprodukcyjnym, która według prognoz w 2030 r. w miastach zwiększy się do 5,3 mln, a na obszarach wiejskich będzie występował systematyczny wzrost liczebności tej grupy z 2,4 mln w 2013 r. do 4,1 mln w 2050 r.⁷³. Ogółem liczba ludności w wieku emerytalnym w Polsce wzrośnie z ok. 7 mln w 2013 r. do blisko 10 mln w 2050 r.⁷⁴.

Wobec tego świadczenia emerytalne są coraz niższe i w wielu krajach UE podejmowano próby przeciwdziałania temu zjawisku poprzez reformy systemu ubezpieczeń społecznych, między innymi przez podniesienie wieku emerytalnego, lecz próby te spotkały się ze znacznym oporem społecznym. Obecnie szeroko dyskutowany jest w Polsce pomysł powiązania wysokości wypłacanej emerytury ze stażem pracy. Nie sposób przewidzieć, czy i w jakim kształcie państwo będzie przeciwdziało obniżaniu świadczeń emerytalnych.

Z uwagi na powyższe okoliczności w momencie zakończenia wykonywania pracy zarobkowej coraz częściej byt osób starszych w znacznej mierze zależy będzie od zgromadzonego majątku, oszczędności, więzów rodzinnych, a w mniejszej od systemu emerytalnego państwa. Z uwagi na starzenie się społeczeństwa okres niemożliwości wykonywania pracy zarobkowej ulega znacznemu wydłużeniu. Osoby starsze są zatem przez dłuższy czas zależne od wypracowanego przez siebie kapitału – czy to w sposób indywidualny, czy też w ramach oferowanych przez państwo środków emerytalnych. Ze względu na przebiegające procesy demograficzne osoby starsze stają się przedmiotem szczególnego zainteresowania również nauk prawnych. Choć trudno wskazać na wyraźne wyodrębnienie prawa osób starszych jako odrębnej gałęzi prawa, to coraz częściej zauważa się, że ta stale zwiększająca się grupa społeczna stanowi szczególne wyzwanie w zakresie regulacji prawa cywilnego, administracyjnego oraz podatkowego⁷⁵. W konsekwencji, jak zostało wskazane we wstępie, możemy tutaj mówić o kompleksowym działaniu prawa. W ramach niniejszej publikacji badany będzie jedynie fragment regulacji odnoszący się do majątkowego

⁷² A. Malarewicz-Jakubów, *Wsparcie prawne*, s. 18.

⁷³ D. Szaltys (red.), *Prognozy ludności*, s. 149.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 150.

⁷⁵ M. Roth, *Elder law*, s. 671–675.